

Zászkaliczky
Zsuzsanna

„Macula non est in te”

Az Úr szolgálóleányától Magyarország Nagyasszonyáig: Mária-oszlopok Magyarországon

„Boldogasszony Anyánk, Regina Patrónánk! / Nagy ínségben lévén így szólít meg hazánk: / Magyarországról, édes hazánkról, / ne felejtkezzél meg szegény magyarokról!”

(2. Ó, Atyaistennek kedves szép leánya, / Krisztus Jézus anyja, Szentlélek mátkája...

3. Nyisd fel az egeket sok kiáltásunkra, / anyai palástod fordítsd oltalmunkra! ...

4. Dicséret, dicsőség legyen az Atyának, / a te szent Fiadnak, Szentlélek mátkádnak! ...)

[17. századi dallam, szöveg: Szoszna Demeter gyűjt. 1714.]

Magyarországon járva mindenütt, de különösen is a nyugati széleken és a Felföldön a katolicizmus számos megnyilvánulásával találkozunk „úton-útfélen”. Kálváriák, útmenti kő- vagy pléhkrisztusok, Szentháromság- és Mária-oszlopok kísérik az utazót. Ezek túlnyomó többsége a 18–19. században egy-egy közösség erejéből, igényéből és adakozásából létrejött alkotások: szakrális helyek. Vajon mi volt az az erő – és ki irányította –, amely a létrehozásuk óhaját megteremtette?

Vészhelyzetben

Összefoglalás: katolikus restauráció

A magyar katolikus egyházat többszörös „veszedelem” fenyegette a 16–17. században. Nem elég, hogy a rohamosan előrenyomuló török szétszaggatta az országot, de a protestantizmus tanai is futótűzként terjedtek. A szerzetesrendek – elsősorban a középkori ferencesek és az új jezsuita rend – a püspökségekkel egyetemben minden eszközt megragadtak a katolicizmus újbóli megerősítésére. A fő hangsúlyt a vallásos élet megújítására helyezték, ennek eszközeként felvonultatva a barokk teljes „fegyvertárát” a nagy ívű, hitvitázó prédikációkat, a vallásos ponyvairodalmat és szentképek ezreit, a pompás gyászszertartásokat és liturgikus felvonulásokat, körmeneteket, teátrális ünnepségeket, a szentek és Szűz Mária hangsúlyozott tiszteletét, a zarándoklatokat – és amint lehetőség adódott rá, szoborállításokat és építkezéseket.

A terjesztés eszközei

A vallásgyakorlás új formái / rendek, társulatok

A 17–18. században megnőtt a laikus vallásgyakorlás igénye. A középkorban elszigetelten működő vallásos társaságok helyét olyan laikus társulatok vették át, amelyek gyakran egymással is kapcsolatban álltak, hálózatokat alkottak. Ezek között (a ferences kordások után) a különféle Mária-társulatok vitték a vezető szerepet. A legtöbb társulat a katolikus vagy gyorsan rekatolizált területeken alakult (Nyugat-Dunántúl, Északnyugat-Magyarország, Alföld katolikus többségű vidékei) (TÜSKÉS–KNAPP 2001, 273. o.). A társulatok gondozói szerzetesrendek voltak, elsősorban ferencesek és jezsuiták. A társulatok létrehozásának célja a közösségek erősítése, imaközösségek létrehozása, a gyülekezeti feladatok ellátására alkalmas személyek megtalálása. (Később sajnos a fegyelmező, ellenőrző funkció lépett előtérbe.) (TÜSKÉS–KNAPP 2001, 279–281. o.) Témánk szempontjából a Mária-kongregációk és a rózsafüzér-társulatok kiemelten fontosak. Céljuk Mária tiszteletének elmélyítése, ünnepeinek méltó megülvése, a szombati Mária-ájtatosságok kézben tartása.

1. kép. Budapest, Mária tér

„Missziós utak”

Missziós utakra ismert igehirdetők, püspökök, szerzetesek indultak el. Céljuk természetesen a rekatolizálás volt. Voltak, akik szelidebb eszközökkel, mások látványos áhítatformákkal vagy egyenesen templomfoglalással érték el céljukat. Tüskés–Knapp több ilyenről is beszámol. Kapi Gábor jezsuita például rózsafüzér-társulatokat hoz létre missziós útja során. Padányi Bíró Márton veszprémi püspök áhítatai, körmenetei tömegeket mozgatnak meg, igazi barokk látványosságok. A Szentháromság-kultusz a legkedveltebb számára, amelyben akkor protestáns- és törökellenes színt láttak. Hordozható kegyszobrokat készített, áhítatokat jelentet meg, számos településen emelt szobrokat. Hatásos eszköze a prédikáció is (TÜSKÉS–KNAPP 2001, 339–343. o.).

Zarándoklatok, translációk, processiók

A zarándoklatok hatalmas erőt képviselő közösségi ünnepek, amikor akár egy egész falu népe felkerekedik, és közös imával járulnak egy kegyhely patrónusához. Rendkívül színes a zarándoklatok, a hordozható, öltöztethető kegyszobrok tárháza. A 17–18. században is fontosak a korábban a török veszély miatt megnövekedett jelentőségű helyi búcsújáró helyek (BÁLINT–BARNA 1994, 98. o.).

Fogadalmi ünnepek

A fogadalmi ünnepekről keveset tudunk, fogadalmakról annál inkább, hiszen számos templom, emléktábla, oszlop és szobor köszönheti létét ezeknek. A gondos állító az esetek jó részében nem is feledkezett meg arról, hogy fogadalmának mibenlétét megismertesse a környezetével: járványok, betegségek, csapások elhárítását köszönték meg ezekben.

2. lép. J. S. Klauber és J. B. Klauber: A győzelemes *Maria Immaculata* a lepantói útközet fölött. Rézkarc, 1750 k.

3. kép. *Maria Immaculata*, Nyitra

Nyomatványok

A reformáció tanainak terjedésében hihetetlen nagy szerepe volt a könyvnyomtatásnak. A nyomtatás mint új média szerepét felfedezték a katolikus társaságok is, elsősorban a jezsuiták és azok, akik egy-egy zarándokhely szellemi munícióval való ellátásáért feleltek. A nyomtatványok között legnagyobb népszerűségnek a metszetes szentképek, a kegyszobrokat ábrázoló képek és a könyvecskék (litánia- és imakönyvek, mirákulumkönyvek, ponyvairóladalom stb.) jelentették. Ezek témánk szempontjából egyrészt azért fontosak, mert olyan ájtatossági formákat közölnek, amelyek kisebb közösségek számára használhatók (akár egy falu Mária-oszlopánál); másrészt nagy szerepük volt egy-egy ikonográfiai típus gyors elterjesztésében. (A szakrális ponyvairóladalom igazi virágkora azonban már a 19. századra esik.)

Köztéri szobrok

Az egyháztörténet korszaknyitó zsinata, a tridenti zsinat (1545) határozataival a katolikus dogmatikában is új fejezetet nyitott. Szempontunkból a Máriáról és a szentekről szóló tanításai (ideértve a képekkel való bánást is) kiemelkedően fontosak. A tridenti tanítás szerint a protestánsok által sokat kifogásolt képtisztelet nem ellenkezik az első parancsolattal: a képek, szobrok előtt végzett ájtatosságok nem a képeknek (anyagnak), hanem a mögötte élő szent személynek szólnak (BÁLINT–BARNA 1994, 97. o.). Meglepő módon nincs ez messze Luther befogadói esztétikájától: a képek „szükségtelenek, ám szabadon használhatók” (BELTING 2000, 494. o.). Vagyis a képek nem jók vagy rosszak, csupán a helytelen használat teszi őket azzá. (Luther számára a Szentírással való összevetés az egyetlen mérce.)

Monoszlai András pozsonyi prépost *De cultu Imaginum* című művében (1589) az üdvösségre vezető képekről szóló igaz tudományt tárja olvasói elé, a Mária-képek tiszteletének tárgyalásában megkülönbözteti az imagót (képmás) az idolumtól (bálvány). Hasonlóan beszél Pázmány Péter is (BÁLINT–BARNA 1994, 91. o.).

Az első köztéri Mária-szobor Regensburgban állt, ahogy róla Michael Ostendorfer fametszete tanúskodik (1519, BELTING 2000, 439–481 o.). A szobor és a templomban álló kultuszkép (1220 k.) hamar a reformációs viták homlokterébe került. És bár a város támogatta a kultuszt, a szobrot 1543-ban, a reformáció következtében darabokra törték.

A köztéri szoborállítások történetét, legyen szó akár Mária-, akár Szentháromság-emlékekről, a háborúk, majd a pestisjárványok lendítették fel. Az első köztéren álló *Győzelemes Mária* a müncheni, melyet a fehérhegyi győzelem emlékére emeltek (1635), ezt a bécsi (1647) és a pozsonyi követte. A győrit pedig Kollonich Lipót rendelte meg a török Budáról való kiűzése emlékére (1686) (AGGHÁZY 1959, 66. o.).

Azon túl, hogy barokk köztéri szobraink fogadalomból készültek, nyilvánvaló, hogy a megrendelők – néha kissé hatásvadász módon – apelláltak a

lakosság vallásosságára, ámulatba ejthetőségére. Ezáltal ezek a tárgyak is a katolicizmus céljait szolgálták: „A barokk művészet nem a logikus gondolkodásra vagy más szóval: racionális magatartásra épül, hanem a logika egy másik fajtájára, a szenvedélyek logikájára, tehát messzemenően elismeri az érzelmek és az érzékenység homályos, kusza tartományának érvényét. Itt a szenvedély traktátusa értelmében vett érzelmek illékony, mégis mindent magába nyelő világába, a lélek alapvető szenzibilitásának, az idegi reakcióknak, ösztönöknek a birodalmába kell behatolnunk. A barokk eszmevilága mindazonáltal nem tagolatlan, és sosem burkolódik az érzelmi tapasztalatok misztikus ködébe, hanem szimbólumokkal és emblémákkal fejezi ki magát.” (CHASTEL 1984, 99. o.)

A köztéri szobrászat rendkívüli módon lendül fel a török kiűzése után. Magyarország városainak névjegyzékeiben ekkoriban hemzsegnak a kőfaragók, lapcidák, Bildhauerek, és itthon született társaikkal együtt megbecsült tagjai lettek a közönségnek (AGGHÁZY 1959, 68–69. o.).

Harc a pestis ellen

A pestist a középkor óta úgy tartották, mint Isten csapását a bűnökért. Középkori kegyképeken Mária köpenye alá bújva próbálnak az emberek a harag három nyilától, a pestistől, a háborútól és az éhínségtől megmenekülni. A 17–18. században a pestisre mint a török veszedelem egyik következményére, tragikus csapására gondoltak. A vitézek legveszedelmesebb ellenségeként tekintettek a betegségre, a Rákóczi-szabadságharc idején például 400 000 embert pusztított el.¹ Járvány idején a városok lakossága igen erősen megcsappant. Orvosi könyvek – így Zay Anna 1710-es években fordított Herbárium² is – tucatszám hozzák a pestis ellen való recepteket és „régulákat”: a „bevált” flastormoktól, füstölőktől, gyógyvizektől a tejben főzött, szárított varangyosbékáig.³ Moller doktor, a 18. század hírneves orvosa azonban ezt javasolja (magyarul: Buda, 1740): „Mint hogy a Pestis egy rend kívül való ostorra és büntetése az Istennek, főképpen szükséges lészen hit és igaz Poenitentzia-tartás által az Úr Istennel meg-békélleni, az ő fel-gyulladott haragját tiszta életnek gyakorlásával engesztelni, és ekképpen, az ő hatalmas oltalmazásában, Attyai akarattyához való tellyes bizalom mellett magát egyedül ajánlani.” (Idézi ZOLTÁN 1963, 27. o.) Hasonlóan fogalmaznak később is, nemcsak papok, hanem orvosi könyvek szerzői, hogy a hit, az ájtatos imádság és a bűnvallás az egyetlen gyógyszer a pestis ellen.

Nem véletlen tehát, hogy az első nagy bécsi járvány után állítják fel az első „pestisoszlopot” – először fából, majd a legnagyobb mesterek (Fischer von Erlach,

4. kép. Selmecebánya, 1755

5. kép. Mária Immaculata a soproni Szentháromság-oszlopról

¹ ZAY 1979. (A közölt adat az előszóból való, XXVI. o.)

² Uo.

³ A pestis ellenszereinek receptjei Zay Anna könyvében a 344–352. és 391–393. sorszámúak.

6. kép. A pesti Szentháromság-oszlop (elpusztult)

7. kép. Szentháromság-oszlop, Buda, 1712–13

Burnacini) készítik el kőből. A számos mellékalak között a pestist jelképező figurát a hit égő fáklyája teríti a földre (ZOLTÁN 1963, 27. o.).

A Szentháromság és Maria Immaculata a két véderő, akik a pestis elleni küzdelemben az emberek segítői lehetnek. Ennek szellemében tesznek országsszerte fogadalmakat, és emelnek pestisoszlopokat.

Röviden a Szentháromság- emlékekről

Ikonográfia

A Szentháromság- emlékek népszerűségét a róla nevezett kongregációk segítették elő. A diadalmas Szentháromságban a katolikus egyház hatalmának megnyilvánulását is érezték. Az emlékek többsége magas, gyakran felhőkkel burkolt oszlop, amelyen már nem az archaikus Gnadenstuhl-típusú, a Fiúisten áldozatát hangsúlyozó szoborcsoport trónol, hanem a feltámadott és mennybe ment Krisztus ül Atyja mellett. A koronás fők között lebeg a Szentlélek sugarakkal övezett galambja. Az oszlop oldalán gyakran helyet kap a Maria Immaculata, akinek feje fölé puttók tartják a mennyország királynőjének járó koronát. A három- vagy négyszög alaprajzú, díszes talapzatot reliefek és szentek szobrai teszik még grandiózusabbá, gyakran színpadiassá. A szentek válogatása eltérő lehet: legnépszerűbbek a segítő szentek, az úgynevezett pestisszentek, az adott város védőszentjei, az uralkodó vagy a kegyúri család személyes szentjei. Különleges darab a Dionysio Stanetti tervezte selmebányai (4. kép) Szentháromság, ahol a szobrot tartó alépitmény egy háromszög alaprajzú talapzaton álló, három oszlop övezte fülke. Ebben Maria Immaculata alakját helyezte el a szobrász, így a Mária-alak mintegy összekötő a föld és a mennyei hármasság világa között. Más típus a soproni emlék (5. kép), ahol Mária alakja mintha elindulna a puttófejes felhőkkel csavart oszlopon a Szentháromság felé. A Maria Immaculata „félúton” a földi világ fölötti szférát benépesítő szentek és a mennyország trónusa között: ez a gondolat fogalmazódik meg az elpusztult pesti (6. kép) és a budai Szentháromság-oszlopokon is. A „félúton” sugalmazhatja a mennybevitel dogmáját, de az emberek képviselőjének gondolatát is.

Buda és Pest

Buda visszavívása után hamarosan (1694) fogadalmételre és oszlop állítására került sor itt is. (A szoborra szánt összeg részben jótékony adományokból, másrészt büntetéspénzekből állt össze.) (ZOLTÁN 1963, 29. o.) A visszavívás utáni rendszeres felvonulásokat és ünnepélyes körmeneteket a szobor elkészülte után a Szentháromság-szoborhoz szervezték. Ezeken rendszerint négy nyelven prédikál-

tak, Mária-szobrot vittek fehér ruhás leányok, s fűvös zenével, díszlövésekkel, nagy pompával megrendezett barokk látványosságokban vehettek részt a polgárok. Itt könyörögtek pestis idején – annál is inkább, mert a templomokban nem volt szabad gyülekezni. (7. kép)

A szobor maga kevésbé festői, mint például ausztriai társai, az oszlopot nem burkolják a felhők, így építészeti formái takaratlanok. Inkább méreteivel, mint illuzionizmusával ejti ámulatba a szemlélőt.

Mária-oszlopok

Kicsoda Mária a magyaroknak?

„Aki e füzetet figyelemmel átolvassa, az csodálkozva fogja megállapítani, hogy sehol a világon nincs még egy olyan nép, melynek szeretetében a Szűz Mária tisztelete annyira általános lenne, mint amennyire benne van ő a magyar nép lelkében és szeretetében. Hiszen tudós akadémikusaink megállapítása szerint már a pogány őshitben is ott szerepelt a Boldogasszony kultusza, mert a magyar ösztönös sejtéssel megérezte, hogy a Szent Szűz vezette ki ezt a népet a levédiai őshazából, és ő adott új hazát, hogy [...] sziklavára lehessen Krisztus egyházának. Ezért lett ez az ország Regnum Marianum, ezért van Magyarországon minden falusi templomban ájtatos Mária-kép, mely előtt megnyugvást találnak a zaklatott szívek s a lelki beteget, fáradtakat és megkínzottakat áldó vigasztalásban részesíti a legszentebb lény simogató tekintete.” (PAULOVITS 1930, 3–4. o.)

Mária tehát egyrészt anyaként áll a hívek előtt, többek között a kereszt alatti jelenetre hivatkozva, amikor a haldokló Jézus anyját és a szeretett tanítványt egymásra bízta. A helyes Mária-tisztelet nem homályosítja el Krisztust, és nem kisebbíti az ő megváltó művét, hanem a Genezisre utalva elsősorban „hozzáilló segítőknek” titulálja (JÁNOSI 1935, 20. o.).

A II. vatikáni zsinat tanításában anyai szolgálatot teljesít, gondoskodása minden hívőre kiterjed, de nem konkurál az Atya gondviselésével. Hiszen az anyagi üdvözlésre adott válaszában vállalja alárendelt szerepét, szolgálóleánnyá lesz (GÁNÓCZY 2005). Minden befolyása Istentől származik, és közbenjárása azt is jelenti, hogy készsé teszi az embert a Magasságos befogadására. A magyar népi Mária-tisztelet keresi a vele való találkozást, egy bizonyos együttélést. A Szűzanyát saját paraszti környezetébe állítja, konkrét élethelyzetekben rá hivatkozik, utánozza. Mária életének és saját életének párhuzamait felerősíti. Ez odáig is mehet, hogy a gyerekágyat bizonyos vidékeken „Boldogasszony ágyának” is nevezik, s onnan mennek a fiatal édesanyák az egyházkelés szertartására, mint egykor Mária (HETÉNY 2001, 29–30. o.). Mária azért is lehetett, lehet annyira népszerű a hívek mindennapjaiban, mert a férfias Szentháromság mellett

8. kép. Csepreg, pestis-oszlop. Maria lactans, 1740 k.

9. kép. Kassa, Maria Immaculata, Gríming Simon, 1720–22

10. kép. Dürer: A Napbaöltözött asszony. Lap az Apokalipszisből. Farnetszet, 1497–98

a női, asszonyi értékek megtestesítője, ugyanakkor előképe és ismerője minden asszonyi öröme, gyötremnek vagy szomorúságnak. (8. kép)

Mária mint a török elleni védelem

Mária alakjában a pestis és a török elleni küzdelem összefonódik – nem először az egyház és a művészet történetében. Hogy Mária komoly óvó szerepet, funkciót kapott, ezen cseppet sem csodálkozhatunk. Mohács után a védelmet igénylő kollektív óhaj fogalmazódik meg a barokk túlfűtött Mária-központúságában (ERDÉLYI 2001, 104. o.). Különös, személyes színt kap a fiát sirató asszony a permanens háborúságok idején.

1571-ben a lepantói csata előtt V. Pius pápa hadvezére a Szűzanya oltalmába ajánlotta a hajóhadát és saját magát is. A felajánlás a népszerű Loretóban történt, s a győzelmet természetesen Mária közbenjárásának, segítségének tulajdonították. (BÁLINT–BARNA 1994, 98. o.)

Vagy gondoljunk arra, hogy I. Lipót császár Bécs ostroma idején (1683) a passai Mariahilf-kegykép előtt imádkozott egész udvartartásával a kereszténység ügyéért. A Mariahilf-kép, ami az innsbrucki Cranach-kép másolata, hamar törökverő szimbólummá vált – dinasztikus tartalommal (SZILÁRDFY 2003, 195. o.).

Csodás történetekben is bővelkedik a hagyomány. Elég például azt felidézni, hogy amikor Buda felszabadításakor a magyarok berontottak a leomlott szentélyű Nagyboldogasszony-templomba, az összedőlt fal mögött a teljes épségben maradt Madonna-szoborral találták szemben magukat (PAULOVITS 1930, 12. o.).

A szegedi Mária-képről pedig azt tartja a legenda, hogy a török bevonulásakor a szerzetesek elrejtették a kolostor mellett a Csöpörke-tóban, ahol nyolcvan éven át „iszapba rejtett gyöngyként pihent”. Amikor lova kikaparta itatáskor, a török harcos igen megijedt, hogy a gyaurok nagyasszonyával van dolga, és visszaadta a ferenceseknek. Állítólag a zentai győzelem idején lebegett a kép az oltár felett (uo. 51. o.).

Más Mária-képek könnyeztek egy-egy győztes csata (Zenta, Párkány) idejében, vagy Makkosmárián feltűnt Mária képe Buda visszavételekor egy tölgyfa fölött (TÜSKÉS–KNAPP 2001, 93.).

A Mária-kegyhelyek rohamosan szaporodtak a korszakban. Az 1673-as *Marianischer Atlas* (München) ezerkétszáz kegyképe között a szerző összesen két magyar emléket említ, amelyek ráadásul épp a hódoltsági területekre estek. Esterházy Pál első műve (*Az egész világon levő csudálatos boldogságos Szűz kepeinek rövideden föl tet eredeti*, 1690) is még csak tizenegy kegyhelyet tartalmaz, elsősorban a nyugati vidéken. A híres *Mennyei koronában* viszont

11. kép. Győr, ún. Hab Mária, 1735

már nyolcvanhárom új búcsújáró hellyel találkoznak az olvasók (BÁLINT–BARNA 1994, 94.). A magyarországi búcsújáró helyeknek körülbelül 90 százaléka Mária-kegyhely a 18. században (TÜSKÉS–KNAPP 2001, 87. o.).

Hozzá fordul, Máriát nevezi műzának Zrínyi Miklós a *Szigeti veszedelem* invokációjában, ahogy a török ellen küzdők kardjára is gyakran felkerült a képe:

„Musa te, ki nem rothadó zöld laurusbul,
Viseled koszorúdat, sem gyöngye ágbul
Hanem fényes mennyei szent csillagokbul
Van kötve koronád holdbul és szép napbul;
Te, ki szűz Anya vagy és szülted Uradat,
Az, ki örökkön volt, s imádod fiadat
Úgy mint Istenedet és nagy monarchádat:
Szentséges királyné! hívom irgalmadat...”

Maria Immaculata: dogma és kultusz

Mária szeplőtelen fogantatásának dogmája – talán nem blaszfém a megfogalmazás – „alulról jövő” kezdeményezés. Mire IX. Piusz pápa kihirdette a dogmát (1854. dec. 8.), már az egész katolikus világ ünnepelte. Persze nem okozott volna annyi félreértést, a dogma magyar neve, ha a ’szeplőtelenül’ kifejezést nem mód-, hanem kizárólag állapothatározóként értelmezzük. Mária ugyanis megváltott ember (GÁNÓCZY 2005), Krisztus érdemeért megváltott, ám abban a különös kegyben részesült, hogy fogantatása pillanatától, a Szentlélek kegyelméből ment az eredendő (áteredő) bűntől. Ennek megokolása nem Mária érdemeiben keresendő, hanem „a mindenható Isten páratlan kegyelméből és kiváltságából Jézus Krisztusnak, az emberi nem megváltójának érdemeire való tekintettel” (TÖRÖK 2001, 21. o.). A megváltás nem megszabadította, hanem eleve megőrizte őt a bűntől. Amikor Gábel meglátogatta, Mária szívvel és lélekkel mondott igent az isteni tervre. Az Igét egyszerre a szívébe és a testébe fogadta. Kettős így a befogadás gesztusa: hit és fogamzás. (GÁNÓCZY 2005)

Ikonoграфия

A napba öltözött asszony

A napba öltözött asszonynak a középkortól nagy kultusza van. A Jelenések könyvében olvashatunk róla, aki megjelenik „napba öltözve, és a lába alatt a hold, a fején pedig tizenkét csillagból álló korona; várandós volt” (Jel 12,1–2). Miután

12. kép. Győr, Mária-oszlop a bencés templommal

13. kép. Klauber: Győztes Immaculata római szobra XV. Gergely pápával, 1750. k.

14. kép. F. A. Dietel: Győztes Immaculata allegorikus alakokkal, 1735

15. kép. Völcsej, 19. sz eleje

megszüli fiát, a sárkány el akarja tőle rabolni, de a gyermek elragadtatik Istenhez, a sárkányt pedig Mihály arkangyal legyőzi. Az idők végének jövendölése nagyon korán összekapcsolódott az idők kezdetén elhangzott jövendöléssel, amit a Teremtő a kísértőnek mond: „*Ellenségeskedést támasztok közted és a asszony közt, a te utódod és az ő utódja közt: ő a fejedet tapossa, te meg a sarkát mardosod.*” (1Móz 3,15) A napba öltözött asszony természetesen elsősorban a bűn, a sátán fölötti győzelem jele, ám nem nehéz azonosítani a sárkányt minden legyőzendő hitetlennel, eretnekekkel mint a sárkány ivadékaival. Az apokaliptikus – legyőzött – félholdban pedig nemcsak Mária hitének változatlanságát,⁴ hanem a pogányság felett a hit diadalának, aktuálisan a török legyőzésének ígérését is látták: „e föltételezés szerint a Mária jelképezte kereszténység diadalt fog aratni.”⁵ A napba öltözött asszony a középkorban az egyház (*ecclesia*) megtestesítője, később egyre gyakrabban istenanyaként értelmezték. A ferenceseknél a napba öltözött asszony egyenesen a szeplőtelen fogantatás szimbóluma volt.

Talán a legismertebb napba öltözött asszony ábrázolás Dürer Apokalipszisének egy lapja. (10. kép) Kompozíciója, alakjai visszaköszönnek egy 16. századi magyarországi táblaképen (Magyar Nemzeti Galéria) is, de egyes elemei, az asszony testtartása, a sárkány változatos pófái más ábrázolásokon is láthatók. Kegyszoborként, zarándok-célpontként talán a csíksomlyói napba öltözött asszony a legismertebb a magyar művészetben (1510–1520 k.).

Maria Immaculata

A Maria Immaculata alakja nem narratívából kiragadott, szentírási idézetekkel alátámasztható ikonográfiai típus. Ismerünk a művészet történetéből a narratív képek mellett olyan típusokat, amelyek egy-egy pillanatot merevítenek elénk a történetből (vagy a megtörténhetéből), elmélkedésre vagy áhítatra, esetleg compassióra híva a szemlélőt. Ilyen elsősorban a Golgota, de ezt a célt szolgálják a Piéták, a Christus im Elend vagy a kenyeret megtörő Jézus alakja. Vannak képek, amelyek egy-egy tanítást, hittételt sűrítenek egyetlen alakba. A Vir Dolorum így válik az oltáriszentség teológiai-képi megfogalmazásává vagy a keresztén egyedül szenvedő, élő Krisztus a lutheri *solus Christus* elv megjelenítőjévé. Hozzájuk hasonlóan tekinthetünk a tárgyalt korban újnak számító Maria Immaculata képre, amely lehet a „hit misztériumának képi megjelenítése” (CHASTEL 1984), de lehet a misztérium mellett egy hitélet emblémája is. Mária alakja fiatal, szelíd nőként áll előttünk. A szemlélő nem a bibliai pontosságot keresi benne, hanem szépségében

⁴ „E menyasszony az állhatatlan Holdot lába alá tapodja: mivel az isteni tudománynak tiszta hirdetésében nem változik, mint a Hold, hanem abban állhatatos tekéletességgel megmarad.” Pázmány Péter prédikációja. TARNÓC Márton (szerk.): *Pázmány Péter művei*, 716–717. o.

⁵ BÁLINT Sándor: Ünnepi kalendárium I. <http://mek.oszk.hu/04600/04656/html/unnepiki0008/unnepiki0008.html>. Letöltés: 2012. október 1.

megfogalmazva látja a büntelenséget magát. Teste kecsesen hajlik, testtartásán a kétszeres befogadás gesztusa tükröződik: lágyan tartja szíve (vagy hasa) előtt összetett kezeit, hasonlóan az Annuntiatio Máriáihoz. A napba öltözött aszszonytól örökölte tizenkét csillaggal díszített dicsfényét, gyakran aranyos ruháját, köpenyét, de mindenekelőtt a lába alatt tekeredő, almát – a bűnbeesés almáját – harapó kígyót, aki a földgolyót hajtotta látványosan uralma alá. Így olvasható a gyergyói officiumos könyvben: „ördög nyakát tapodja” (SÁVAI 2001, 160. o.). A Maria Immaculata esetében a „Biblia Pauperum” kifejezés nyomán talán megalkothatjuk a „Cathecismus Pauperum” fogalmát. (9., 11. kép)

A Győzelmes Maria Immaculata egyesíti a sátán legyőzésének és a szeplőtelenségnek a képi jegyeit. A Szeplőtelen Mária kíséretében gyakran találunk más szenteket is – ezek többnyire meghatározzák, de legalábbis pontosítják a mű ikonográfiai programját.

Elterjedés

Jelen dolgozatra készülve megpróbáltam felmérni az országban található, elsősorban 18. századi Mária-oszlopokat. A keresést az interneten kezdve néhány óra leforgása alatt már száznál több emlékre bukkantam. A listát különféle források alapján egészítettem ki, s ma közel kétszázról is tudok – elsősorban a mai Magyarország területéről. Nyilván érdekes lenne egy Mária-topográfia elkészítése. Annyi azonban látható, hogy a köztéri Mária-szobrok, Mária-oszlopok elterjedtsége Nyugat-Magyarországon – leginkább a határszélen – a legnagyobb, továbbá a Felföldön és Buda környékén. Szórványosabban fordulnak elő a Jászságban és az Alföld déli részén. Ennek egyrészt történelmi okai (a török hódoltság határainak változása) és egyháztörténeti okai (a reformáció terjedése, majd a restauráció előretörése) lehetnek.

A dolgozat elsősorban a nyugati határszél emlékanyagát mutatja be, nem kerülve ki egyéb fontos nagyvárosok emlékeit vagy ismert mesterek alkotásait.

Tipológia

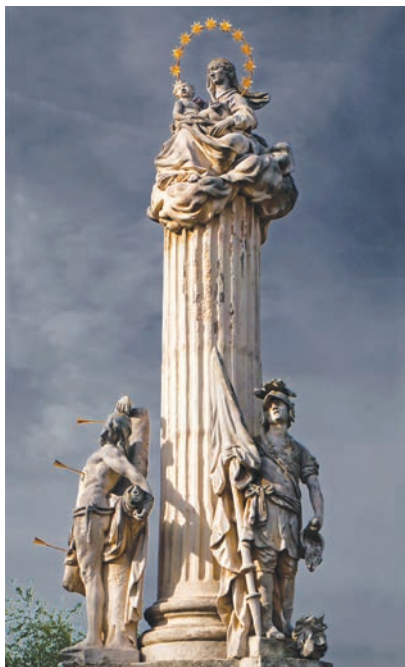
Az alábbiakban megkísérlem csoportosítani – ikonográfiai szempontok alapján – az emlékanyag egy részét. Céлом elsősorban az, hogy meglássunk valamit a Mária-oszlopok sokféleségéből. A Mária-oszlopok tetején – elsősorban a korábbi emlékanyagban – a (győztes) Madonna (tehát Mária a gyermek Jézussal) szobra áll. Többnyire koronával, a kisdud kezében hosszú szárú kereszttel mint a győzelem fegyverével. Lába alatt a sárkány gyakorta megtalálható. Más oszlopokon

16. kép. Lövő, 1711

17. kép. Pereszteg, 1810

18. kép. Csorna, 18. sz. vége

19. kép. Sopron, a Mária-kút szobra, 1780. k

a Maria Immaculata típust találjuk, amelyről már szoltunk. Mellékalakok mindketőjükhez kapcsolódhatnak.

Jelentősége miatt önálló bemutatást érdemel a legkorábbi emlék a mai Magyarországon: a győri Mária-oszlop. (12. kép) A müncheni szobor kissé merev, frontálisan beállított nőalakját követi. Kollonich György győri püspök emeltette Buda visszafoglalásának emlékére (1686). Hasáb alakú talapzaton hosszú oszlop áll, tetején Mária, karján a kis Jézussal, aki jogart tart jobbában. A reneszánsz hatású, gyümölcsfüzérékkel és figurális domborművekkel díszített talapzat négy sarkán egy-egy szent alakja áll: Szent István király, Keresztelő Szent János, Páduai Szent Antal és Szent Lipót. A talapzat oldalán lévő domborművek is szenteket ábrázolnak. (Két oldalon latin nyelvű felirat olvasható az emlékmű felállításáról.) A Mária-oszlopot – mint egy zárt kertet, „hortus conclusus”-t – kőbábo korlát veszi körül.

A késő reneszánsz puttós oszlopféjezeten máltai kereszt látható, utalásként a bíboros gróf katona-előéletére, amint máltai lovagként (1651) részt vett a török elleni küzdelmekben. A máltai keresztmotívumot vizsgoljuk az oszlop talapzatán is. Az obeliszket keletkezéstörténetét a déli és az északi oldalon a talapzatba helyezett latin nyelvű, kronosztichonos feliratból ismerjük meg. Az oszlopszéken és a talapzat frontjain a reliefeken többek között az oltáriszentség, Szent József a gyermek Jézussal, Szent Márton, Szent Erzsébet, Szent Flórián és Szent Rozália látható. A négyzetes talapzaton Szent István, átellenben Szent Lipót, Ausztria védőszentje és Keresztelő Szent János szobrával átlósan Paduai Szent Antal lendületes barokk kőszobra áll. Máltai keresztet fogják közre Kollonich bíboros címerét.⁶

Az emlékmű programjáról elmondható, hogy egyfelől a győzedelmes Madonnát állítja az áhítat középpontjába, másrészt a Megváltó hívei közti állandó jelenlétére is utal az oltári szentség ábrázolásán és József alakján (aki Jézust, az Élet kenyerét tartja) keresztül. Márton, Erzsébet és Antal a könyörület szentjei, Flóriánt a tűzvész, Rozáliát a pestis ellen hívták segítségül. A segítő szentek csoportját a politikai reprezentáció alakjai egészítik ki – és a megtérésre hívó Keresztelő János. Amennyiben megértjük, hogy a megtérés mint minden rossz (háború, pestis, éhínség) ellenszere szerepel a korszak retorikájában, természetesnek vesszük Keresztelő János jelenlétét a nem bibliai szentek között.

Madonnák

A Mária-, Segítő Mária-, Győzelmes Mária-ábrázolások első csoportja a Madonna: a gyermek Jézust tartó Mária képe. Klauber metszetén a gyermekét tartó győztes Immaculata római szoborként jelenik meg XV. Gergely pápával. (13. kép) A szobor alakjában tulajdonképpen keveredik az Immaculata típus a Madonnával ugyanúgy, ahogy a lepantói csatát ábrázoló grafikán (2. kép) látható. Franz Ambros Dietell

⁶ A leírás itt is megismerhető: <http://www.templom.hu/phpwcms/index.php?id=14,479,0,0,1,0>. Letöltés: 2012. október 1.

Győztes Immaculatája is Madonna-típus, allegorikus alakok és a győzelmes Mária jelei veszik körül. (14. kép)

A budai Mária tér pestisoszlopának (1. kép) árát adománygyűjtéssel, házalással szedték össze. A vízvárosiak sem akartak lemaradni az engesztelésben, a készítő valószínűleg az a Hörger Antal volt, aki a vári szobron is dolgozott. Ikonográfiai típusa a napba öltözött asszony. A győzelmes Madonna általában koronát visel, mint a völcséji, a lövői, a peresztegi, a nagyeceni példán. (15., 16., 17. kép) A csornai Mária egyenesen a felhőkön trónol. (18. kép) A soproni Mária-kút szobra további szimbolikával gazdagodik: az Élet vize, a keresztség gondolatával. (Ráadásul a hagyomány szerint ezt a kútat protestánsok ajándékozták – engesztelésül a katolikus közösségnek.) (19. kép)

A Máriát emelő oszlopot – elsősorban a nyugati országrészben – a 18. században gyakran növényi ornamentikával díszítették, babérággal (Lövő) vagy termő szőlőindákkal (Nagyecenk, Pereszteg, Rábacsanak) fonták körül. Bár más szenteket tartó oszlopok esetében is látható elvértve hasonló, főképpen szőlőtermő vidékeken, Mária esetében ennek szimbolikus háttere is lehet: paradicsom fájának nevezi Máriát a kéziratos gyergyói officiumos könyv a 17. században (SÁVAI 2011, 160. o.) vagy a szent olvasó életfájának a vallásos ponyvairodalom (LENGYEL 2001, 149. o.). (20. kép)

Magyarok Nagyasszonya

A Magyarok Nagyasszonya, Patrona Hungariae típus metszeteiken, könyvillusztrációként rendkívüli népszerűsége tette szert. A koronás, időnként épp a magyar koronát viselő Madonna ezekben az esetekben magyar uralkodókkal, elsősorban Árpád-házi szentekkel, királyokkal – egyfajta Sacra Conversazione formában – van körülveve. (21., 22. kép) Thomas Bohacz metszetén a magyar szentek – mint kései háromkirályok – egyenesen a Madonna trónusa körül hódolnak! A nemzeti szentek jelenléte a „Mária országa” gondolatát sugallják, a 17–18. században Habsburg-ellenes színezettel!

Martin Vogler művén, a nyitrai Mária-oszlopon találjuk Szent Gellértet és szent királyainkat a Győzelmes Mária szobrának monumentális, rokokó alépítményén (3. kép), László pedig Kassán bukkan fel.

Maria Immaculata pestisszentekkel és segítő szentekkel

A török háborúk idején, természeti csapások kapcsán, de leginkább az újra meg újra pusztító pestisjárványok miatt erősen megnövekszik a segítő szentek népszerűsége. Mária alakjának Szent Sebestyén, Rókus, Rozália a kísérői elsősorban a

20. kép. Rábacsanak, Mária-oszlop szőlőindákkal és szent Sebestyénnel, 1714

21. kép. Ismeretlen művész: Patrona Hungariae négy Árpád-házi szenttel, rézmetszet, 1600 k.

22. kép. Thomas Bohacz: Magyarok Nagymasszonya St. István, Imre és László körében, rézmetszet, 1740

23. kép. Ismeretlen festő: Triptychon-medál, Maria Immaculata két szenttel, Segítő Mária és Szent József, 1696

pestis-émlékeken. A segítő szentek megjelennek kisnyomtatványokon, pestis ellen viselt medálokon és a köztéri szobrokon egyaránt. (23. kép)

A Mária hármasszerepét háromoldalú talapzattal és felirattal⁷ hangsúlyozó kassai, az esztergomi, a zsámbéki, a nagyeceni, a lövői pestisoszlopok természetes mellékalakjai a segítő szentek. (24., 25., 26. kép)

Patrónus szentekkel

Az emlékeken gyakran láthatók a fogadalmat tévő arisztokraták védőszentjei is. Ezek keresztnev alapján kapcsolt vagy dinasztikus, családi védőszentek. (Patrónusszentnek tekinthetők az adott vidék gazdálkodásához és a mindent befolyásoló időjáráshoz kapcsolódó szentek, az úgynevezett parasztszentek is, mint Orbán, Vendel, Vince, Medárd, Donát.)

A patrónusszentek megjelenésének – a győri mellett – leggrandiózusabb példája a gödöllői Mária-oszlop. (27. kép) A balluszer idomú, megtört, rokokó pillér kompozit fejezetén áll Maria Immaculata alakja. A talapzaton segítő szentek (Flórián, Rókus) és a Grassalkovitsok családi szentjei (Antal, Teréz) állnak.

Maria Immaculata önállóan

Míg Pfeffel Győztes Immaculata grafikáján (28. kép) a gyermek Jézus döfi le keresztjével, lendületes, nagy erőt mozgósítva a bűnt jelképező sárkányt, a – hittételt is bemutató – Maria Immaculata alakja önállóan áll. A lába alatti holdsarlót és a feje körül ragyogó csillagokat a napba öltözött asszonytól kapta. Ahogy az is elődjére utal, ahogy egy földgömbön körbetekeredő kígyóra tapos (vö. a mózesi jövendöléssel). Az oszlopok felirataik közbenjárásra kérik Máriát⁸ vagy egyenesen „Isten és a boldogságos Szűz tiszteletére” (Hegyfalu) készültek. Maria Immaculaták többnyire fizikailag is közel állnak a hívekhez, gyakran alacsony posztamensen. Ilyen a bájosan lendületes abdai, a győri „Hab Mária”⁹ (11. kép) vagy provinciális változata Mihályiban (29. kép), a békásmegyeryi ófalu Mária-szobra (30. kép). Hegyfalu klasszicizáló Mária-oszlopa és a gyöngyösi Mária kissé távolságtartóbban, imádkozó gesztussal néz az égre (31., 32. kép). A soproni Várkerület Mária-oszlopát (1745) a talapzaton Mária életéből vett jelenetek¹⁰ egészítik ki, nagy hangsúlyt helyezve Mária evangéliumi küldetésére.

⁷ „...ave filia dei patris, ave mater dei filii, ave sponsa spiritus sancti.”

⁸ A kőszegi Jurisics téren álló szobor felirata: „Regina Sacratissimi Rosarii ora pro nobis”.

⁹ A hagyomány „kálvinista Mária” néven is ismeri. A történet szerint egy kármelitát egy református földesúr megveretett alamizsna helyett. Kárpótlásként a szoborral fizetett.

¹⁰ A reliefeken: Angyali üdvözlés, Vizitáció, Jézus születése, Jézus bemutatása a templomban.

Kultuszformák

A Mária-ünnepek sokasága át- meg átszövik a hétköznapokat, mintegy kultikus keretbe foglalva a mezőgazdasági munkát. A munka és az ünnep összefonódása pedig teológiai tartalommal telik meg (például Sárlos Boldogasszony ünnepe). Így adódnak templomon kívüli lehetőségek az ájtatosságra, s ezekben is meglepően dogmatikusak a hívek. Énekeik gyakran eredetileg a kántortól átvett énekek, de létezik egy laikus énekgyománny is, amely a kis közösségi ájtatosságokon, virrasztásokon, útszéli szobroknál és kis kápolnáknál hangzanak fel. Ez is magyarázza a népének-anyag kisebb-nagyobb eltéréseit, variánsait (PAKSA 2001, 219. o.).

Számos nyomát ismerjük, hogy a miséken kívül a vallásgyakorlatnak milyen egyéni módjai terjedtek el egy-egy vidéken. Ezeknek egy része a közösség Maria Immaculata-oszlopához kapcsolódik. Feljegyzések vannak például arról, hogy egy településen (Maráza) ha gyermek született, elvitték őt „per Mariam ad Jesum”, azaz megmutatták a Mária-kútnak és az út menti feszületnek. Ezt a szertartást az anya végezte egyedül, fogadalmi csokrot is vitt Máriának, de dolga végeztével kísérőivel együtt énekeltek és imádkoztak (L. IMRE 2001, 261. o.).

Az 1686-ban felállított győri Mária-obeliszk új helyszínévé vált a székesegyházból induló körmeneteknek, szabadtéri misét is tartottak a téren. A Mária ünnepek alkalmával a szobor talapzatánál litániát imádkoztak, Mária énekeket adtak elő hangszeres kísérettel. Nagyboldogasszony ünnepén katonák sorfala között haladt a szentségi körmenet a 18. század közepén, amit később havonta megismételtek.

Nagyboldogasszony nyolcadán litániát tartottak a lányok és asszonyok a székesfehérvári Mária-oszlopnál. Az ünnep délutánján körmenet indult a templomból a szoborhoz, ahol prédikációra is sor került (GELENCSÉR–LUKÁCS 1991, 54. o.).

A bodajki szent forráshoz a hagyomány szerint István király is zarándokolt több ízben. A kútnál álló Mária-szobor „Az udvarba [...] vót. Azelőtt csak egy vödör vót, oda köllött behajúnyi, onnan merítettük a vizet. Ittunk belülle, vót, aki haza is vitt.” (GELENCSÉR–LUKÁCS 1991, 366. o.)

Ipolyszalkán a Mária-szobroknál gyertyát gyűjtanak a környéken élő idős asszonyok a mai napig (DÁNIELNÉ MATUS 2001, 362. o.).

A kassai diákok Mária-kongregációinak naplója (*Diarium Collegij Cassoviensis*, 1672–1692 és 1693–1705; TÜSKÉS–KNAPP 2011, 310. o.) alapján pontos képet alkothatunk nemcsak a szervezet előírásairól, a rendtartásról, hanem például arról is, hogy 1723 telén az Immaculata-szobor körül mezítláb, térden állva végezték áhítataikat a diákok.

Több néprajzi adatközlésben olvasni, hogy a Mária-szobor előtt elhaladók egy fohászt mondanak, Mária segítségét kérik valami baj elhárításában. Mindemel-

24. kép. Esztergom, 1740

25. kép. Zsámbék, Martin Vogerl, 1739

26. kép. Lővő, 1711. Az oszlop lábánál szent Sebestyén és Rókus áll, az előtérben Rozália fekszik érintetlenül, rózsákkal körülveve a sírban.

27. kép. Gödöllő, Martin Vogerl, 1749

lett azt sem tarthatjuk kizártnak, hogy ezek a közösségi szellem által létrehozott alkotások az emlékezés helyei is: a tömegsírba temetett hősi halottaké vagy a pestisben elhunytaké.

Minden tiszteletünk a korai köztéri szobrokat létrehozó közösségeké. Azoké a neves vagy névtelen hívőké, akik szobor állításával akartak jelet mutatni kortársaiknak vagy jelet hagyni a jövődönnek. Különösen megejtő az a precizitás, ahogy a Mária-tisztelet közepette is meg tudták különböztetni a tiszteletet a dicsőítéstől, hogy a szobortalapzatok donációs felirataiban rendre különbség tétetik a *honor* és a *gloria* között. Mintha pontosan tudnák: „...a keresztény mariológia csak egy főmondatot ismer. Azt, hogy Mária az Isten Fiának anyja. [...] Minden hitigazság jelentősége attól függ, milyen szorosan viszonylik a Krisztus-hit tartalmaihoz.” (GÁNÓCZY 2005)

Felhasznált irodalom

- AGGHÁZY Mária 1959. *A barokk szobrászat Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÁLINT Sándor – BARNÁ Gábor 1994. *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza*. Szent István Társulat, Budapest.
- BÁLINT Sándor 1944. *Boldogasszony vendégségében*. Veritas könyvkiadó, Budapest.
- BÁLINT Sándor: *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából*. 1. köt. *December 1. – június 30.* Szent István Társulat, Budapest, 1977.
- BARNÁ Gábor (szerk.) 2001. *Boldogasszony Szűz Mária tisztelete Magyarországon és Közép-Európában*. Néprajzi Tanszék, Szeged.
- BELTING, Hans 2000. *Kép és kultusz. A kép története a művészet korszaka előtt*. Balassi Kiadó, Budapest, 2000.
- CHASTEL, André 1984. A barokk és a halál. In: uő: *Fabulák, formák, figurák*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1984. 95–114. o.
- DÁNIELNÉ Matus Erzsébet: Mária tisztelete az Alsó-Garam és az Ipoly mentén napjainkban. In: BARNÁ 2001, 358–366. o.
- ELŐD István 1983. *Katolikus dogmatika*. Szent István Társulat, Budapest.
- GÁNÓCZY Sándor 2005. Mária Luther, Kálvin és a II. Vatikánum teológiájában. *Vigilia*, 2005/7.
- GELENCSÉR József – LUKÁCS László 1991. *Szép napunk támadt. A népszokások Fejér megyében*. Székesfehérvár. (Fejér megye néprajza 3.)
- JÁNOSI József 1935. *Mária. A Mária-tisztelet dogmatikája és lélektana*. Pázmány Péter Irodalmi Társaság, Budapest.
- KONTSEK Ildikó (szerk.) 2009. *A Makulátlan. Mária szeplőtelen fogantatásának hite a középkortól napjainkig*. Kiállítás-katalógus. Esztergom.

- LENGYEL Ágnes: Szűz Mária alakja a vallásos ponyvairodalomban. In: BARNA 2001, 136–151. o.
- L. IMRE Mária: Szűz Mária kultusz és ikonográfia a pécsi egyházmegyében. In: BARNA 2001, 259–278. o.
- PAKSA Katalin: Mária-énekek a magyar néphagyományban. In: BARNA 2001, 218–232. o.
- PAULOVITS Sándor 1930. Magyarország kegyhelyei és azok csodái. Budapest.
- SÁVAI János 2001. A gyergyói officiumos könyv. In: BARNA 2001, 152–199. o.
- SZILÁRDFY Zoltán 1984. *Barokk szentképek Magyarországon*. Corvina Könyvkiadó, Budapest.
- SZILÁRDFY Zoltán 1994. *A magyarországi kegyképek és szobrok tipológiája és jelentése*. Szent István Társulat, Budapest.
- SZILÁRDFY Zoltán 2003. *Ikonográfia – kultusztörténet*. Balassi Kiadó, Budapest.
- TARNÓC Márton (szerk.) 1983. *Pázmány Péter művei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. (Magyar remekírók.)
- TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva 2001. *Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században*. Osiris Kiadó, Budapest.
- ZAY Anna: *Herbárium 1718*. Szerk. Heckenast Gusztáv – Molnár Mátyás. Szabolcs-Szatmár megyei Múzeumok Igazgatósága – Vay Ádám Múzeum Baráti Köre, Nyíregyháza, 1979. (Folia Rakocziana 2.)
- ZOLTÁN József 1963. *A barokk Pest-Buda élete. Ünnepek, szórakozások, szokások*. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest. (Tanulmányok, Új sorozat 17.)

28. kép. Id. Johann Andreas Pfeffel: Győztes Immaculata Esterházy Pál nádor hercegi címerével, rézmetszet, 1688

29. kép. Mihályi, 1780

30. kép. Békásmegyer-Ófalu, 1770 k.

31. kép. Hegyfalu, 1820

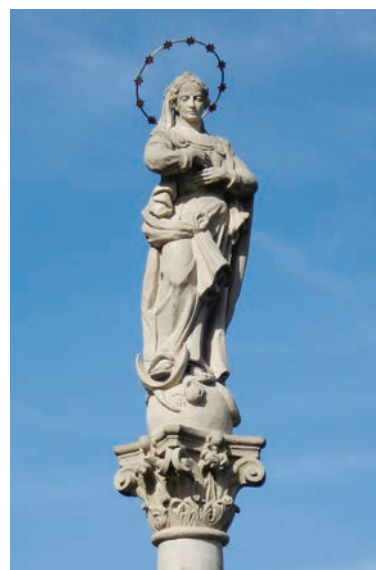
32. kép. Gyöngyös, 18. sz. közepe

33. kép. Madonna. Fehértó, 1747

34. kép. Kőszeg, 1739

35. kép. Miskolc, 1738

Zászkaliczky Zsuzsanna magyar-művészettörténet, majd múzeumpedagógia szakon végzett az ELTE-n. Az Evangélikus Országos Múzeum munkatársa. 2009-től a Credo főszerkesztője. A Budapest-Kőbányai Evangélikus Egyházközség felügyelője.